УДК 745

Г.С. Мохтарова

КОРАМАЛАРДАН ТЕГЕЛГӘН «ҚҰРАҚ» ҺӘМ АНДА ДӨНЬЯНЫҢ МОЗАИК КАРТИНАСЫ

Статья посвящена изучению специфики техники лоскутного шитья курак у казахов. Традиция техники «курак» рассматривается в комплексном единстве мировоззренческих, обрядовых, историко-этнографических компонентов. Составление композиции из различных лоскутков ткани представляется как философия построения мозаичной картины мира и темы единства многообразия. Особое внимание уделяется изучению значения лоскута как оберега, медиатора, транслятора традиций в казахской культуре. Приводится классификация традиционных текстильных изделий, выполняемых в технике казахского курака. В качестве примера приводится традиция подготовки лоскутного одеяла «курак корпе», как обязательного атрибута в приданом казахской невесты «жасау» и пошив лоскутной рубашки для младенца «ит койлек» и др.

Ключевые слова: пэчворк, курак, стегать, лоскутное шитье, мозаика, орнамент, традиция, приданое, лоскут, оберег, единство, многообразие.

Пэчворк – ул төрле төстәге һәм үлчәмдәге тукыма кисәкләреннән мозаика тегү техникасы («patchwork» инглизчәдән рус теленә «төрле төстәге корамалардан тегелгән әйбер» дип тәрҗемә ителә). Безнең эрага кадәр Мисырда газәл тиресеннән эшләнгән орнамент пэчворкның иң борынгы үрнәкләреннән санала.

Пэчворк чыгышы белән рәсми рәвештә Англиянеке саналса да, дөньядагы илләрнең һәркайсында диярлек корамаларны тегеп эшләүнең үзләренә генә хас техникасы бар. Бүгенге көндә АКШта һәм Япониядә пэчворк һәм артквилт сәнгате киң үсеш алган. Пэчворк техникасының килеп чыгышын тукыманы экономияләү һәм аның калдыкларыннан максатчан файдалану белән бәйләргә була. Әлеге мәкаләдә сүз казакъ пэчворкы – «құрақ» мисалында тукыма кисәкләренең фәлсәфи һәм сакраль мәгънәсе һәм аның милли традицияләрне тоташтырудагы роле турында барачак.

Һәр халыкның гадәт һәм йолалары кеше яшәеше циклларыннан (туу, мохиткә җайлашу, ярәшү, туй, җирләү) чыгып урнаша. Казакъларда корамалардан мозаикалар эшләү сәнгате туй һәм башка йолалар белән бәйле рәвештә ныгыган.

Казакълар пэчворкны «құрақ» (kurak) дип атыйлар, ул казакъ сүзе «құрау»дан алынган, ягъни төрле төстәге тукыма кисәкчекләрен катнаштырып тегелгән әйберне аңлата. Һәм, шуннан чыгып, корамалар тегү техникасын да «құрақ» дип йөртәләр. Казакъ декоратив-гамәли сәнгатендә тукыма кисәкләреннән тупланган бизәкләр спектры аеруча бай.

Тукыма кисәкләрен ялгап эшләнгән юрган һәм караватяпмасын – «құрақ көрпе»не казакъларда килен бирнәсе буларак

файдаланганнар; идәнгә җәеп утыру өчен тар итеп сырып эшләнгән «құрақ төр көрпеше»нә хөрмәтле кунакларны утырткан-нар; бер кеше өчен генә аска са-лып утыра торган мендәрчек – «құрақ көпшік» тә теккәннәр; тышлыгын тукыма кисәкләрен бер-берсенә ялгап «құрақ жас-тык» эшләгәннәр; бишек өчен ко-рамалардан «құрақ бесік көрпе» теккәннәр; бала биләү өчен дә тукыма кисәкләреннән тупланган одеал – «құрақ ораулы көрпе»дән файдаланганнар; кыйпыклардан нәни балалар өчен сакчы күлмәк «қырық көйлек» яки «ит көйлек» теккәннәр; акыннар өчен ачык төсләрдәге кыйпыклардан ялгап тегелгән халат – «сал-сери шапа-ны», шаманнар өчен тыйнаграк төстәге тукыма кисәкләреннән мозаик халат – «бақсы шапаны» эшләгәннәр; төрле төстәге сит-сы калдыкларыннан түбәтәй – «құрақ тақия» теккәннәр. Кыйм-мәтле тукыма кисәкләреннән дә «құрақ көрпе» эшләгәннәр.

Карамалардан эшләнгән юр-ган – «құрақ көрпе» кәләш бир-нәсенең мәҗбүри бер элементы булып санала. Кызлары булган гаиләдә казакъларда «жасау» дип аталган бу бирнәне алдан ук әзерләгәннәр.

Бу традиция әлегә кадәр сак-ланган, казакъ осталары бирнә өчен ситсы кисәкләре файдала-нып, юрган сыруны дәвам итәләр. Кыз бирнәсе составында алар аз дигәндә алтау (җидесе идәнгә салып утыру өчен, икесе – өскә ябыну, шулай ук пар мендәрләр комплектында да) булырга тиеш.

Кагыйдә буларак, ул юр-ганнарны туйга кадәр бөкләп-бөкләп сандык өстенә өеп куя-лар. Алар өеме биегрәк булган саен кәләшнең дә «рейтингы» югарырак санала. Казакъларда урын-җир әйберләрен бер урын-га өеп куйганда аларның төсләре гармониясенә әһәмият бирелә. Урын-җир әйберләрен матур һәм пөхтә итеп тирмәнең түренә үк өеп куялар. Казакъларда кызның пөхтәлеге һәм уңганлыгы аның куллары белән сандык өстенә оста итеп куелган юрганнар өеме аша бәяләнә. Казакъларда шун-дый мәкаль бар: «Қыздын жиған жүгіндей екен», ягъни «кыз җыеп куйган урын-җир әйберләредәй матур һәм пөхтә».

Казакъларның күренекле тик-шеренүчесе – этнограф А.Х. Мар-гулан болай дип яза: «Казакъ-ларның урта хәлле өлеше туй тирмәсен купшы итеп көйләргә тырышалар, аның өчен алар ак-чаны да, материалны да кыз-ганмыйлар. Кәләш бирнәсе – «жасау» әзерләүгә алар бөтен мөмкинлекләрен файдаланалар. Әмма ул, кәләш өчен йолым ак-часы күләменә түгел, ә кияү ягыннан бирнә хакын кайтару суммасына тәңгәл булырга тиеш» [Маргулан, с. 97].

Идәнгә җәеп утыру өчен эшләнгән стандарт көрпәләрдән тыш, кәләш бирнәсе составында «шай көрпе» (кәләш-киленнең үзенә эшләнгән юрганы) булу мәҗбүри, ул кунакларга һәм гаи-лә әгъзаларына чәй салып бир-гәндә аңа үзе утыра. Корамалар-дан эшләнгән юрган – «құрақ көрпе»гә, кәләш бирнәсе була-рак, нинди мәгънә салынган соң?

Бу традиция тирән фәлсәфи мәгънәгә ия. Кәләшкә дип тукыма

кисәкләреннән «құрақ көрпе» теккәндә «құралсын», ягъни «барысы да нык булсын» (ныклы гаилә оешсын) дип телиләр. «По представлениям казахов, лоскутные мозаичные подушка и одеяло были обязательными элементами убранства свадебной постели. Они должны были способствовать быстрому привыканию молодых друг к другу. Лоскутные вещи обеспечивали прочность брачных уз жастар құрылып кетеді. (букв.: «молодые устроятся»)» [Тохтабаева, с. 75–76].

«Құралсын» теләге контекстында шулай ук «дуние құралсын» дип тә әйтәләр, монысы гаиләнең матди ягын – байлык-муллыкка ирешүне күздә тотып әйтелә.

Тукыма кисәкләреннән мозаик эшләнмәләр әзерләүне киңрәк мәгънәдә алганда, аның мөһим сакраль үзенчәлеге шунда: күп кисәкләрдән тупланган көнкүреш әйбере яшьләр аша тоташкан төрле нәселнең бербөтен булып, таркалмыйча яшәве төшенчәсенә барып тоташа. Әлбәттә, андый юрган кияүгә чыккан хатын-кызга, яңа гаиләдә үз әти-әнисе өендә яшәгән чагын хәтерләтеп, туган ягы белән бәйләнеш тоту функциясен дә үти.

Корама юрган ялгап тегү һәм сыру техникасы ярдәмендә әзерләнә. Бу техниканы казакълар «сыру» яки «сырып тігу» дип атыйлар.

Мәхмүт Кашгарыйның (IX гасыр) «Диване лөгатет-төрк» сүзлегендәге «sïrï» нык итеп тегү, сыру дигәнне аңлата. Казакъларның «сыру» сүзе дә нәрсәне дә булса тоташтырып тегү, сыру мәгънәсенә ия. Алардагы киез келәмгә дә шул «сыру» фигыле белән бәйләп, «сырмак» диләр [Древнетюркский, с. 505].

Шулай итеп, корамалар ялгау гына түгел, киез келәмнәр эшләү техникасы да «сыру» сүзе белән бәйләнгән. Тәбәнәк кенә өстәл янәшәсендә утырырга җайлы һәм җылы булсын өчен, «құрақ көрпе» (тукыма кисәкләреннән әзерләнгән идән матрасы) өстенә «текемет» (киез келәм) салганнар. «Құрақ көрпе»не кроватька да (матрас өстенә) җәйгәннәр.

Корамалардан эшләнгән юрган эченә сарык яки дөя йонын юка гына итеп таратып җәйгәннәр. Аның өчен йонны, иң элек, чүпләрдән арындырганнар, юып киптергәннәр һәм теткәннәр. Корама юрганның өске ягы гади генә геометрик орнаментлар белән төрле төстәге затлы тукыма кисәкләреннән тегелгән. Геометрик формалардан «ушбурыш» (өчпочмаклык), «ромб», «жулдыз» (йолдыз), «тұмарша» (бөти), «сегіз жапырақ» (яфрак) аеруча киң кулланыла.

Тукыма кисәкләреннән тегелгән мозаик эшләнмәләрне анализлаудан күренгәнчә, зооморф системадагы мөгезләләр мотивы, аеруча «қошқар мүйіз» (кышкар мөгезе) еш очрый. Ул матди муллык һәм мал асраучының җитешлелеген аңлаткан һәм күчмә халыклар мәдәниятенең иң борынгыларыннан санала. Корамаларны ялгап бизәкләр эшләү техникасы өчен «сынық муйіз» (сынык мөгез) аеруча кулай мотив булып исәпләнә. «Құрақ көрпе»не (корамалардан эшләнгән озын юрган-матрасны) гадәт-

тә тирмәнең «төр»енә (түренә) җәяләр. «Төр» ул тирмәнең ишеккә каршы ягы. Ул изге урын санала һәм анда хөрмәтле кунакларны утырталар. Бу юрганны «төр көрпе» дип тә атыйлар.

«Төр құрақ көрпе»не бәйрәм вакытларында аерым хөрмәткә лаек кунаклар өчен җәяләр. Ачык төстәге ситсы кисәкләре, тоташтырып теккәч, язгы даланы, зәңгәр күл өстен хәтерләтә. Төрле төсләрдәге корамалар җыелмасы яшел үлән, кызыл һәм сары лалә чәчәкләр һәм мәкләр сыман күренә.

Төсләрнең психофизиологик тәэсире нәтиҗәсендә ачык матур кыйпыклардан эшләнгән юрган өй эченә бәхет һәм аһәңлелек биреп тора. Тукыма кисәкләреннән эшләнгән юрган һәм матраслардан тыш, казакъларда әле тагын шундый ук юл белән тегелгән «көпшік» (күпчек, кечкенә мендәр) тә була.

Казакъларның традицион мәдәниятендә корамаларны ялгап әйберләр эшләү кияүгә бирәсе кызлары булган гаилә өчен хас. Бу эшкә кыз балаларны кечкенәдән үк өйрәткәннәр. Тукыма кисәкләреннән бизәкләр формалаштырып тегү процессы кызларда сабырлык тәрбияли, әйберне саклап тотарга, төсләрне дөрес сайларга, пропорцияне төгәл билгеләргә өйрәтә.

Казакъ мәдәниятендә корамалардан орнаментлар эшләп тегү техникасы кебек феноменаль шөгыль сакраль һәм тылсымлы мәгънәгә ия. «Лоскут имел определенный семиотический статус, судя по его использованию в свадебном, похоронном, лечебном и прочих действах. С ним связывались благопожелательные и охранные понятия. Важная роль лоскута заключалась в функции медиатора, т.е. в выполнении миссии передатчика определенных качеств или свойств от одного человека другому» [Джексенбаева, с. 43].

Тукыма кисәкләрен казакълар «жыртыс» диләр. Ул кисәкләр билгеле бер формада (30×30 см яки 50×50 см) булырга тиеш. Казакълар тукыма кисәкләренә гаилә йолалары уздырганда мөһим саналган символик һәм изге теләктәге бүләк дип карыйлар. «В казахской среде и по сей день считается, что лоскуты «жыртыс» заключают в себе благодать – удачливость, богатство, плодовитость и счастье семьи, выдающей замуж дочь, празднующую появление наследника и т.д.» [Октябрьская, Сураганова, с. 400].

Мәсәлән, казакъларда туй вакытында кияү һәм туганнары ягыннан «кәде» (тукыма кисәкләре) бирү йоласы бар. Кияүнең мондый бүләкләрен хатын-кызлар үзара бүлешәләр. Бу йола хакында шундый мәкаль дә бар: «Қалынсыз кыз булса да, кәдесез куйеу жок» («Калымсыз кыз булса да, «кәде»сез кияү булмый») [Аргынбаев, с. 191].

Тукыма бирүнең әһәмияте зур. Әйтик, озак гомерләр уңышлы яшәп үлгән кешене күмгәндә дә өләшәләр аны. Бу очракта ул тукыманы «тәбәрік» дип атыйлар, һәм алган кеше аны «озын гомергә» дип саклап тота.

Элек «тәбәрік» яки «жыртыс» сыйфатында мәетнең исән чакта кигән киемнәреннән ертып

алынган кисәкләрне өләшкәннәр, бу йола үлгән кешенең теге дөньяга озатучыларга үзенчәлекле бүләге булып саналган. Хәзер инде алар урынына яңа тукыма, әзер яулыклар яки сөлгеләр тараталар. Мәетне озату йоласы вакытында бу эшләрне аның якыннары арасындагы хатын-кызлар башкара. Алар тукыма сатып алып, аны зур булмаган кисәкләргә бүләләр. Батыр ир-ат үлсә, аның киемнәрен кискәләп, алардан балалар өчен бөтиләр тегәләр. Шулай ук баланы кыю, батыр булып үссен өчен, батырларча гомер кичереп вафат булган ир-ар күлмәге итәгенә салу гадәте дә бар. Ә инде күп балалар тудырып үстергән һәм йөз яшькә җитеп үлгән ананың баш яулыгын кисәкләргә бүлеп тараталар.

Мондый традицияләр казакъларда «ырым» төшенчәсе белән бәйле. Ырым – ул төрле ышанулар белән бәйле символик йолаларны үтәү. Әйтик, эшләре һәрчак уңышлы барган, хөрмәт яулаган өлкән кешенең нинди дә булса әйберенә ия булганнан соң, үз тормышың уңайланып китү кебек символик характердагы күренешнең чагылышы. «Жуғысты болсын» (ягъни сезгә уңышлар юлдаш булсын, һәм тугыз, бәйрәмнәрегез булсын) төшенчәсе дә «ырым» белән бәйле. «Являвшиеся воплощением ритуалов «ырым» являлись лоскуты, собранные и соединенные в формате новой вещи, становились материализацией идеи счастья и благополучия семьи, рода и клана» [Октябрьская, Сураганова, с. 400]. Кайчандыр бөтен булган тукыма кисәкләреннән яңа чынбарлык төзү физик кына түгел, ә социаль яктан да бербөтенне формалаштыра. Элек бер генә зат ия булган әйбер күпләрнекенә әйләнә һәм, шуңа нигезләнеп, аларны үзара берләштерә. Тукыма кисәкләрен бүлешү һәм «жыртыс» тарату йоласы әлеге төркемнең уртак язмыш нигезендә үзара тагын да ныграк берләшүенә йогынты ясый.

Кешелек мөнәсәбәтләренең асылын тәшкил иткән өлешләрне, бәхет һәм яшәү көчен бүлешү социаль бәйләнешләрны хәрәкәткә китерә. Символик рәвештәге үзара бүләкләр алышу анда катнашучыларның даими кулланылыштагы кешелек кыйммәтләре каршында җаваплылыкларын арттыра [Октябрьская, Сураганова, с. 400].

Казакълардагы кечкенә бала өчен иске кием калдыкларыннан күлмәк тегү кебек кызыклы йолага аерым тукталып үтик. Чиста итеп юылган иске чүпрәк кисәкләреннән тегелгән күлмәкне балага туган көнендә үк кидерәләр һәм ул аны кырык көн дәвамында кияргә тиеш була. Корама күлмәк бала сәламәт һәм көчле булып үссен дигән теләктәге бөти ролен үти. Аны «ит-көйлек» («эт күмәге») дип атыйлар. «Сразу после рождения ребенка заворачивали в кусок старой, но чистой ткани или в чистую, но старую одежду пожилого, благополучного, здорового человека, например, штаны деда или подол платья бабушки ребенка» [Антипина, с. 1].

Бу йола кешене борынгы бабаларының күзгә күренмичә генә үз балаларын саклавына ишарә-

ли. Ул төрле төстәге чүпрәктән туника рәвешендә туры җиңнәр утыртылып тегелә, алгы ягының урта бер җиреннән вертикаль итеп икегә бүленә. «Ит-көйлек»-не, балага кидергәнче, кайсы да булса этнең башына салып алалар һәм «ит опа, ит жаксы» («эт яхшы») диләр. Шулай ук «ит кырык жанды» («этнең кырык җаны бар») дигән борынгыдан килгән ышану да яши, бу – этнең чыдам, яшәүчән булуы турында сөйли. Күчмә казакълар этне хуҗаның йортын һәм бүреләрдән терлекләрен тугры саклаучы буларак югары бәялиләр. Эт җитез чапкын ат, ау бөркете һ.б. кебек җиде хәзинәнең берсе булып санала.

Элек яңа туган балалар еш үлә торган гаиләләрдә, күз тиюдән саклый дип, тукыма кисәкләреннән кечкенә юрганнар эшләгәннәр. Шулай ук җиде йорттан җыелган җиде кораманы ялгап бала күлмәге дә теккәннәр (жеті жерден жеті құрақ). Ул күлмәкнең итәк һәм җиң очлары бөгелми калдырылган («етегін қайырмайды»). Җөйләре дә тышкы яктан эшләнгән. Монысы бала тәненә уңайлы һәм аның үсешен, теле ачылуын һ.б.ны тоткарламасын өчен шулай тегелгән. «Ит-көйлек»не гадәттә балага үз әнисе теккән; соңыннан да аны беркемгә дә бирмәгәннәр, үзләрендә саклаганнар.

Корамалар шаманнар йолаларында да алыштыргысыз атрибут саналган. Шаманның чапанын тукыма кисәкләрен ялгап теккәннәр һәм аңа кечкенә шөлдерләр (бубенчики) такканнар. Изге агачка («аулие агаш»ка) табыну йоласы вакытында шул агачның ботагына киемнең бер урыныннан ертып алынган тукыма кисәге яки нинди дә булса материя бәйләү гадәте булган. Әйтеп үтелгән йола һәм гадәтләрнең күбесе исламгача чорда ук барлыкка килгән, аны корамалар ялгап тегү һөнәренең борынгылыгы факты дәлилли.

Пэчворк техникасы тарихы да борынгы күчмә халыклар заманына ук барып тоташа. Бу төр һөнәрнең барлыкка килүе тарихи чорның башлангычына (б.э.к. беренче меңьеллыкка) карый, һәм алар генетик яктан борынгы күчмә халыклар культурасына (Таулы Алтай һәм Җидесу курганнары табылдыклары, б.э.к. VI–V гасырлар) кагылышлы корамаларны ялгап тегелгән әйберләр табылу белән расланалар.

1940 еллар ахырында рус галиме С.И. Руденко тарафыннан Таулы Алтайның бозлыклы курганнарында табып алынган әйберләрдән күренгәнчә, корамалардан, предметның формасына туры китереп, композицияләр төзү һөнәре борынгы күчмә халыклар мәдәниятендә үк формалашкан булган. «В Пазырыкских курганах сохранились остатки одежды меховых кафтан (верх оттого из них выделан в виде мозаичного узора» [Маргулан, с. 34].

Киез келәмнәр («сырмак»-лар) арасында борынгы, сирәк очрый торган ысул – инкрустациялэп төзү технологиясенә нигезләп, төрле төстәге киез кисәкләрен ялгап эшләннәре дә бар. Сүз уңаеннан шуны дә әйтергә кирәк, киез келәмнәр

(«сырмак»лар) аппликация юлы белән, ягъни төрле төстәге киезләрдән кисеп алынган орнаментларны алдан әзерләнгән бизәк эзе буенча тоташ киезгә куеп, читләреннән шнур-җепләр ярдәмендә тамбурлы җөй белән беркетеп тегәләр.

Аппликацияле киез келәмнәр төрки халыкларның күбесендә кулланыла. Әмма «сырмак»ның тукыма кисәкләреннән «құрақ» тегү принцибына, мозаика техникасына нигезләнеп эшләнгән төрләре күбрәк казакъларда һәм кыргызларда очрый. «Известно, что технология мозаичных войлочных ковров совсем не знакома другим народам средней Азии» [Антипина, с. 148]. Рубрук кыпчакларның җәйге тирмәләре бизәлеше хакында болай дип яза: «Именно они (кипчаки) сшивают цветной войлок или другой, составляя виноградные лозы и деревья, птиц и зверей, и они делают подобные жилища настолько большими, что те имеют иногда 30 футов в ширину» [Рубрук, с. 85].

«Құрақ» сәнгате өчен симметрия законына буйсынган пропорциялелек мөһим: «Казахским мозаичным изделиям “құрақ” присущ лаконизм изобразительного языка и строгость стиля, использование исключительно геометрических мотивов, четкий ритм и динамика в построении элементов, контрастные локальные цветовые сочетания» [Джексенбаева, с. 7].

«Құрақ»ның өске ягы өчен гадәттә рәсемсез тукымалар сайлаганнар, чөнки классик төслар кушылмасын этник аңлау төсләрне дөрес урнаштыру белән бәйләнгән. Тукыма кисәкләреннән мозаик әйберләр эшләү технологиясе җиңеллеге белән аерылып тора. Анда шаблоннар яки трафаретлар кулланылмый. Корамаларны күз үлчәме, ягъни кул бармаклары, уч һәм куллар үлчәме белән чамалап кына кисеп алалар.

Төп фон һәм бизәкләрнең пропорциональ мәйдан биләве, шулай ук сайланган төсләрнең кискен аерылып торуы сәбәпле, фон да өстәмә бизәк буларак кына кабул ителә. «Құрақ» сәнгатендә, форма бирүче элементларның чикләнгәнлегенә карамастан, орнаментларның геометрик, зооморф, үсемлек, космогоник бизәкләрен төсләр һәм формалар чиратлашуы ярдәмендә интерпретацияләү мөмкинлеге бирелә.

«Құрақ» сәнгатенең символик үзенчәлеге корамалардан эшләнүендә генә түгел, ә бизәкләр сайланышы һәм аларның композицияләрендә дә чагыла. Бизәкләре ниндидер яктылык һәм җылылык идеясе белән сугарылса, композициясе дөньяның космогоник картинасын күзалларга ярдәм итә. Аларда иң гади элементлар – өчпочмаклыклар, ромб, квадратлар, әвернә, алтыпочмаклык, сигез чатлы йолдызчык, хачсыман мотивлар, киртләчле һәм тешле медальоннар, туры һәм бормалы юл сыман бизәкләр һ.б. «Лоскуты вырезались в виде ромбов, квадратов. Эти ковры были нарядными. До сих пор казашки так украшают верх легких матрацев – «курак корпеше», которые постилают на пол, усаживая гостей. Несмотря на различную технику

изготовления (вваливание, аппликация, мозаика), все войлочные и вышитые ковры можно считать однотипными. Их центр делится на квадратную сетку, в которую вписаны крестовины с парными завитками бараньих рогов. Композиция имеет две или одну ось, всегда симметрична, площади фона и узоров примерно одинаковы. Такая же композиция сохраняется и в ворсовых тканых коврах» [Маргулан, с. 147].

Аерым өлешләрнең пропорциональ тәңгәллеге, фонның һәм орнамент рәсеменең бер-берсен тулыландыру принцибы бердәмлек белән капма-каршылыкны тиңләштерә.

Картинада каршылыклар юк, ә сәнгати бердәмлек һәм аһәңлелек кенә хөкем сөрә. Корамалардан эшләнгән «құрақ»ның бизәлеше казакъ орнаменталарының геометрик, зооморф, космогоник һәм үсемлек мотивларыннан гыйбарәт.

Аның нигезен геометрик элементлар тәшкил итә. Казакъларның декоратив-гамәли сәнгать әсәрләренең барысына да, шул исәптән «құрақ»ка да күп төрле төсләр кушылмасы хас.

Корамалар өчен мамык тукыма, ситсы, сатин, постау, бәз (бүз), җитен тукыма, вельвет, хәтфә, плюш, атлас, саржа, ефәк, тафта, парча кулланыла. Корамалар өчен тукыманы махсус сатып алалар, шулай ук башка әйбер теккәндә калган яки бүләккә бирелгән кисәкләрдән дә файдаланалар. Тукымаларны сайлаганда фактурасы, калынлыгы буенча бер-берсенә туры килгәнен сайлыйлар. Ягъни хәтфә кебек төкле (ворслы) тукымага ярашлы итеп шуңа охшаш эшләнешлене, яки җиңелчәләрен дә бер-берсенә туры китереп алалар. Структурасы, тыгызлыгы туры килмәгән тукымалардан композиция төзү уңышлы булмый.

Корамаларны бер-берсенә ялгап тегүдә мозаика һәм аппликация ысуллары кулланыла. Зур форматлы эшләнмәләрдә, иң элек, композициянең блок өлешләрен әзерлиләр, аннан соң аларны тоташтыралар. Ә кечерәк үлчәмле эшләрне композициянең үзәгеннән башлап, тукыма кисәкләрен ялгый-ялгый як-якка үстерә баралар. Казакълар орнаментлар өчен, нигездә, чәчәксыман бизәлешле, каймалы элементлар сайлыйлар һәм аларны кабатлаулы ысул белән дә урнаштыралар.

Космогоник элементлар хач (тәре), түгәрәк, квадрат, ромб һ.б. формалар аша тәкъдим ителә. Алар арасыннан иң киң таралганы – квадрат эченә ромб («бота көз») урнаштыру. Бу элемент күп кенә композицияләрнең төзелешендә үзәк урынны били. Ромбны квадрат эчендә бирү эшләнмәгә тирәнлек һәм күләм эффекты өсти. Еш кына вертикаль буенча бер-бер артлы урнаштырылган өч ромб («үз көз») мотивы кулланыла, ул галәмнең өч өлешле системасын, дөнья агачын гәүдәләндерә. «Құрақ» өчен гадәттә дүрт ромб («төрт түлігі сай») рәсеме урнаштыру хас. Бер формалы яки охшаш мотивны кабатлау байлыкны, үрчемне арттыруга юрала, «уңышлы» башлангычка юл сала дип карала. Бер үк мәгънәгә ия дүрт

яки сигез элементны, үзәктән башлап, як-якка симметрияле итеп урнаштыру дөнья моделен, күчмә халыклар Галәмен чагылдыра [Джексенбаева, с. 12].

Өчпочмаклык та элек-электән көчле саклаучы дип бәяләнгән. «Құрақ»тагы өчпочмак формасы, еш кына, күз тиюдән саклаучы «тұмар» яки «тұмарша» буларак кабул ителгән. Өчпочмаклар тезмәсе күп очракта каймалап бизәкләү мотивы саналган. Андый тезмә – почмакларны («бұрыш») яки зигзагны («‹») хәтерләтә. «Құрақ көрпеше» читләре буйлап урнаштырылган зигзаг-өчпочмаклыклар тезмәсе «үш қиық» дип атала. Әле тагын «түйе өркеш» (таулар) варианты бар, анда байлык, азык муллыгы символы булган дөянең пар өркәчләре сурәтләнә. Тәре рәсеме яки әвернә дә композицион элементлар санала. Ул көнкүрешнең төп кагыйдәләрен, үзәк символын, пространствоны тәртиптә тоткан һәм дөньяның дүрт ягына юнәлдерелгән тамганы символлаштыра. Тәрегә (хачка) нигезләнгән композицияне сайлаган оста аңлы рәвештә гаилә, өй, нәсел иминлеген, гармониясен саклауга омтылган. Күп халыклар өчен хас булган космогоник символиканың нигезендә дә тәре (хач) ята, ул сигезнурлы йолдыз һәм баскычлы ромб рәвешендә гәүдәләндерелә. Сигезнурлы йолдызның («жұлдыз» яки «сегіз кырлы өрнек») башлангычы тәрегә барып тоташа һәм ул Кояш, йолдызлар, гомумән күк яктырткычлары идеясе белән бәйле рәвештә тәре (хач) семантикасын саклый. Баскычлы ромб исә Галәм көпчәге буларак кабул ителә.

Әһәмияте ягыннан мөһим саналган мотивлардан зооморфлар төркеменә түбәндәгеләр керә: «мүйиз» (тәкә мөгезе), «қос мүйіз» (пар мөгез), «қаз мойын» (каз муены), «өркеш» (дөя өркәче).

Кайсы да булса кошларны яки җәнлекләрне чагылдырган икенче бер мотивлар генезислары буенча зооморф мотив саналмыйлар. Аларның исемнәре фауна дөньясының башка вәкилләре формалары белән ассоциацияләшү буенча соңрак барлыкка килгән. Шундый мотивларның берсе – «тырна» (торна), ул күктә өчпочмакланып очкан торналар тезмәсен хәтерләтә. Бу мотив шулай ук «құс таңдай» (кошлар күге) буларак та мәгълүм. Кыйгачлап тезелеп очкан торналар белән ассоциацияләшүдән барлыкка килгән бу яңа исем казакълар орнаментында кошларның бөтеннән өлешләргә бүленү (канат – «құс канат», томшык – «құс тұмсык», муен – «құс мойын», «қаз мойын», эз – «құс із») принцибына нигезләнгән.

«Құрақ»ларны буй-буй бизәкләү техникасы да бар, кайбер төбәкләрдә аларны «кабырга» яки «чикурак» дип дә атыйлар. Шулай ук «қудық» (кое) элементы да кулланыла, ул полосадагы дүртпочмаклыкларда уртага таба кечерәйтелә барган бизәкләр аша коеның тирәнлеген аңлата.

Үсемлек мотивлары тагын да сирәгрәк очрый. Алар арасыннан сигезкырлы йолдыз рәвешендәге «гүл» (гөл) һәм кыек ромб яки бер якка кыйшаеп торган турыпочмалыкны хәтерләткән

«жапырақ» (яфрак) мотивлары гына ешрак кулланыла [Шаханова, с. 10].

Шулай ук төсләр гармониясенәирешүдә тукыма кисәген дөрес урнаштыру алымнарына тукталу да мөһим.

Төсләр семантикасында иң таралганнары түбәндәгеләр: зәңгәр төс – күк һәм күккә табыну символы; кызыл – ут, кояш; сары – гакыл; кара – җир; яшел – яз, яшьлек.

Келәмнәрне мозаика ысулында турыпочмаклы корамалардан ялгап эшләгәндә, алар турыпочмаклы ятьмәне хәтерләтәләр. Ромбларны очларыннан ялгап тегү «құрақ көрпе»дә әнә шундый ятьмә сыман бизәк барлыкка китерә [Шаханова, с. 403].

«Құрақ»ларны игътибар белән карасаң, казакъларның дөньяның төзелеше һәм образы турындагы күзаллауларын төшенү кыен түгел. Бу символика аның мозаик принцибына да, изге теләкләргә ия бизәкләренә һәм композициясенә дә салынган. Алардагы бизәкләр саклауга, бәхет, уңышлар, игелеклелек һәм сәламәтлек теләүгә юнәлдерелгән. Нәкъ менә шуның өчен корама эшләнмәләр һәр йортның мәҗбүри атрибутларыннан санала. «Символизм лоскутного дарообмена определяла дихотомия смерти-рождения и разрушения-созидания. Разрушение и последующее восстановление жизненного потенциала сообщества в череде смертей, рождений и свадеб дублировалось актами символического разъятия целого (жертвенной туши, ритуального угощения, тканых полотнищ) на части с перегруппировкой в перспективе коллективного счастья и доли для воссоздания целостности» [Октябрьская, Сураганова, с. 403].

Киң мәгънәдә алганда «құрақ»та синтез һәм эклектика тиңләштерелә. Корама эшләнмәләрнең символик үзенчәлеге берләштерүдән, төрле кисәкләрне бербөтенгә тоташтырудан гыйбарәт. Шуңа күрә «құрақ» техникасында интерпретация дә булырга мөмкин.

Хәзерге вакытта «құрақ»ны тукыма кисәкләреннән ялгап эшләү техникасы яңа интерпретацияләр белән байый. Әйтик, киемнәрне һәм сәнгати тукыма эшләнмәләрне бизәү элементы буларак та кулланыла башлады. Казакълардагы корамаларны ялгап тегү идеясе күптөрлелекнең бердәмлеген чагылдыра, «құрақ» техникасының башка элементлар белән органик кушылып китүе кешенең Галәм белән гармониягә юл табуын күрсәтә.

Әдәбият

Антипина К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. Фрунзе. 1962. С. 32.

Аргынбаев Х.А. Брак и семья у казахов (историко-этнографический сборник) / отв. ред. АН КазССР А. Маргулан. Алма-Ата, 1973. 328 с.

Джакипбекова М.Ж., Жолдасбекова К.А., Болысбаев Д.С., Кенжебаева А.Н., Камалова Н.К. Национальные традиции шитья курак в современном искусстве дизайна // Международный журнал экспериментального образования. 2014. № 8. С. 67–69.

Джанибеков У. Эхо... по следам легенды о золотой домбре. Алма-Ата: Онер, 1991. 304 с.

Джексембаева А.М. Казахские тканевые мозаичные изделия «құрақ»: автореф. дис. ... канд. искусствовед. Алматы, 2010. КазНАИ им. Т. Жургенова. URL: www.litart.acdemset.kz/files/Jeksembaeva.htm

Джексембаева А. Наследие казахских кураков. URL: http://ru.nomad-kazakhstan.kz/1796.html

Древнетюркский словарь. Л., 1969.

Жукенова Ж.Д. Художественные образы. Казахское народное декоративно-прикладное искусство. Астана: КазНУИ, 2014. 20 с.

Казахские кураки: материалы международной научно-практической конференции, университет «Кайнар». Алматы, 2008. С. 227–231.

Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Алма-Ата: Онер. Т. 1. 1986. 256 с.

Наследие казахских кураков и перспективы их развития: материалы международной научной конференции, ГМИ РК им. А. Кастеева. Алматы, 2009. С. 144–155.

Несовременное искусство и традиционные мозаичные тканевые изделия: материалы международной научно-практической конференции, АБМ «Сымбат». Алматы, 2008. С. 496–500.

Октябрьская И.В., Сураганова З.К. Лоскуты на счастье. Вещной мир казахской культуры – живая традиция. История историко-культурное наследие и духовные ценности России. М.: Росспэн, 2012.

Обычаи и обряды, связанные с казахскими тканевыми мозаичными изделиями «құрақ» // Поиск (Алматы). 2008. № 4 (1). С. 119–122.

Писарчик А.К., Хамиджанова М.А. Узорные изделия из кусочков материи (курома или курак) // Таджики Каратегина и Дарваза. Душанбе, 1970. вып. 2. С. 203–224.

Рубрук В. Путешествие в восточные страны. Перевод А.И. Малеини. СПб., 1911.

Шаханова Н. Традиционная одежда казахов. URL: http://ru.nomad-kazakhstan.kz/1779.html

Технология изготовления казахских корпе (лоскутные одеяла). URL: www.orenburg-nasledie.ru/index.php/texniki-texn/114-laskutnoe-odeyalo

Тохтабаева Ж.Ш. Шедевры Великой степи, Алматы, 2008, 240 с.

URL: www.rae.ru/meo/?section=content&op=show_article&article_id=5793 (дата обращения: 19.06.2015).

Мәкаләдә кулланылган фотолар (журналның ахырындагы кушымтада) авторның шәхсән үзе тарафыннан 2015 елның 12 октябрендә Казакъ ханлыгының 550 еллыгын бәйрәм иткәндә төшереп алынды һәм эшләнмәләр авторлары – халык осталары рөхсәте белән нәшер ителә.

Мохтарова Гайни Сейсен кызы,
фәлсәфә фәннәре кандидаты, доцент,
Казакъ милли сәнгать университетының сәнгать факультеты
Сценография һәм декоратив сәнгать кафедрасы мөдире